

“ЗЕВАРХОН” ДОСТОНИ ҲАҚИДА МУЛОҲАЗАЛАР

Жўраева Мунис Юнусовна,

ЎЗР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва

фольклори институти катта илмий ходими,

филология фанлари бўйича фалсафа доктори(PhD)

E-mail: munis.jurayeva80@mail.ru

Tel:+99894 650 55 58

Аннотация: Ўзбек халқ достонлари халқимизнинг пайдо бўлиши, давлатчилигимизнинг шаклланиши ва ривожланиши, аждодларимизнинг турмуш тарзи, маънавий дунёқараши, бой тафаккури борасида муҳим маълумотларни поэтик ифодалаган оғзаки ёдгорлик саналади. Ўзбек халқ достончилигини бахшилар ижодисиз тасаввур қилиб бўлмайди. “Алпомиш”, “Гўрўғли”, “Малика айёр”, “Малика айёр”, “Юсуф ва Аҳмад”, “Рустамхон” каби қатор достонларни мохирона куйлаган Фозил Йўлдош ўғли “Зевархон” достонини ҳам бошқа бахшиларимиз ичида ажойиб, мукамал тарзда куйлаган. Ушбу мақолада достоннинг Фозил Йўлдош ўғли вариантидаги ўзига хосликлар ҳақида сўз боради.

Таянч сўзлар: достон, бахши, вариант, қаҳрамон, персонаж, ижод, бадиийлик, тасвирий воқеа.

КОММЕНТАРИИ К ПРОИЗВЕДЕНИЮ «ЗЕВАРХАН».

Джўраева Мунис Юнусовна

Аннотация: Узбекские народные эпосы считаются устным памятником, поэтически передающие важную информацию о возникновении нашего народа, становлении и развитии нашей государственности, образ жизни наших предков, духовном мировоззрении, богатом мышлении. Узбекский народный эпос невозможно представить без творчества бахши. Фазыл Юлдаш оглы, мастерски исполнивший ряд эпосов, таких как «Алпомыш», «Гороглы», «Маликайи айяр», «Юсуф и Ахмад», «Рустамхан», также среди других сказителей в совершенстве исполнил эпос «Зевархан». В данной статье рассматриваются особенности эпоса в варианте Фазыла Юлдаша оглы.

Ключевые слова: бахши-сказитель, вариант, герой, персонаж, творчество, художественность, средство изображения.

COMMENTS ON THE EPIC «ZEVARKHAN»

Munis Juraeva Yunusovna

Summary: Uzbek folk epics are an oral monument that poetically expresses important information about the emergence of our people, the formation and development of our statehood, the way of life of our ancestors, the spiritual worldview, rich thinking. Uzbek folk epos cannot be imagined without the work of bakhshis. Fozil Yuldash ogli, who skillfully sang a number of epics such as «Alpomish», «Go'ro'g'li», «Malika ayyor», «Malika ayyor», «Yusuf va Ahmad», «Rustamkhan», sang the epic «Zevarkhan» among other poets. This article discusses the peculiarities of the version of the epic Fozil Yuldash ogli.

Keywords: Epic, bakhshi(singer), variant, hero, character, creation, art, visual medium.

Ўзбек халқ оғзаки ижоди битмас-туганмас маънавий хазина. Бу хазинанинг каттагина қисмини асрлар давомида сайқалланиб келаётган, донишманд аждодларимизнинг юксак тафаккур салоҳияти акс этган эпос намуналари ташкил этади. Президентимиз Шавкат Мирзиёев 2019 йил Сурхондарёда бўлиб ўтган халқаро бахшичилик фестивалида таъкидлаганидек, “Ҳар қайси халқнинг азалий тарихи ва маданияти, энг аввало, унинг оғзаки ижоди – фольклор санъатида, дoston ва эпосларида мужассам топган бўлиб, улар миллатнинг ўзлигини англаш, унинг ўзига хос миллий қадриятлари ва анъаналарини сақлаш ва ривожлантиришда бебаҳо манба ҳисобланади”.(1) Дарҳақиқат, халқ дostonлари халқимизнинг пайдо бўлиши, давлатчилигимизнинг шаклланиши ва ривожланиши, аждодларимизнинг маданий-маиший ҳаёти, маънавий дунёқараши борасида муҳим маълумотларни поэтик ифодалаган оғзаки ёдгорликдир.

Ўзбек халқ эпосини Фозил Йўлдош ўғлисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Моҳир бадиий сўз устаси томонидан қуйланган дostonлар ўзбек халқининг нодир эпик мероси саналади. Унинг репертуарида қайд этилган “Зевархон” дostonи халқ орасида кенг тарқалган ишқий-романик дoston бўлиб, ўзининг мазмунан бойлиги, ғоявий-бадиий қиммати жиҳатидан шоир қуйлаган бошқа дostonлардан қолишмайди. Дoston Раҳматулла Юсуф ўғли, Исломо шоир Назар ўғли ва Хоразм дostonчилари ижросида ҳам қуйланган. Фозил шоир ва Раҳматилла Юсуф ўғли вариантлари “Зевархон” номи билан нашр этилган. Фозил шоир репертуаридаги “Зевархон” дostonи ҳақида қатор тадқиқотлар мавжуд.(2-3) Қолаверса, ушбу дostonнинг оғзаки вариантларидан ташқари ёзма ва литографик йўл билан тарқалган нусхалари мавжуд. “Зевархон” дostonи сюжети нафақат ўзбек дostonчилигида балки, туркий халқлар, яқин Шарқ халқлари, Кавказорти халқлари орасида ҳам кенг тарқалган бўлиб, кўпинча “Гул ва Санобар”, “Санубар” каби номлар билан аталади. Қолаверса, дoston сюжетидаги мазмун-моҳият қатор халқ эртақларида, жумладан, “Беш қаландар” номли туркман эртагида, “Қирқ кокил” номли эрон халқ эртагида, “Сеҳрли гул” турк халқ эртагида, “Шаҳзода ва Малика Гуландоз” ҳинд халқ эртагида учрайди.(4) Ўзбек халқ эртақларидан эса “...дoston мазмуни асосан “Озодачехра”, “Маликаи Хуснобод”, “Тухматга учраган келин” каби эртақ сюжетларига яқин бўлиб, ғоявий тематик хусусиятлари жиҳатидан айнанликка эга”.(5) Бир сўз билан айтганда, “Зевархон” дostonи сюжети жуда қадимий бўлиб, генетик жиҳатидан халқ эртақлари билан алоқадорликка эга.

“Зевархон” дostonида инсондаги муҳаббат қудрати ҳар қандай қийинчилигу тўсиқларни енгиб ўтиши ғояси етакчи ўринни эгаллайди. Дostonнинг чечан бахши Фозил Йўлдош ўғли варианты сюжет қурилиши, дoston воқелигининг ифодаси билан ажралиб туради. Дoston сюжети ранг-баранг ҳодисалар ва саргузашт воқеаларга бой. Унинг бошланишидан анъанавийликни кузатамиз. Яъни, одатда қатор дostonларда қаҳрамоннинг маъшуқасини тушида ёки ўнгида бир назар кўриниш бериши билан шайдо қилади ва шу билан маъшуқани излаб топишдаги саргузаштлар кетма-кетлиги бошланади, турли қийинчиликларни енгиб, висолга эришади. “Зевархон” дostonи бошламасида юқорида таъкидланган анъанавийлик ўзига хос тарзда баён қилинади. Дoston дастлаб асосий қаҳрамон – Зевархонни таништириш билан эмас, балки кўмакчи қаҳрамон Маликаи Хубон ҳақидаги маълумотлар билан бошланади. Асосий воқеалар бошламасига сабабчи бўлувчи маликанинг қаландар тухфа этган хосиятли туяга миниб (магик қудратга эга бўлган отларга эмас, туя миниб,... бу ҳам мазкур дostonнинг ўзига хослигини билдиради), дунёни кезиши ва Зевархон билан кўришиши фольклордаги етакчи мотивлардан бири ов овлаш жараёни билан боғлиқ ҳолда кечади. Бир кўриниш бериб, муҳаббатини хиёл сездириб, шаҳзодани излаб топишга чорлаб, нишона берган Маликаи Хубонга ошиқ бўлган Зевархоннинг сафарга отланиши сюжет пойдеворини ташкил этади. Дostonнинг бошида асосий қаҳрамонларга таъриф берилмайди. Уларнинг хусусиятлари воқеалар давомида очилиб,

ойдинлашиб, қахрамон сифатида гавдаланиб бораверади. Кўпгина ишқий-романик дostonлар сюжети уч қисмдан – учрашув, ҳижрон ва якуни висол қисмларидан иборат бўлади. “Зевархон” дostonи эса ишқ-муҳаббатнинг муқаддимаси, ёрни излаш йўлидаги турли саргузаштлар кетма-кетлиги, қисқа висол, айрилиқ ва янги саргузаштлар давомийлиги, қайта топишиш – беш қисмдан иборатлигини кўриш мумкин. Дoston сюжетига дастлаб воқеалар тизимида ошиқларнинг бири – Зевархон ҳаракатланади. Турли тўсиқлардан ўтиб, маликага эришдим, деганида яна машаққатга, ғайритабиий кучлар қаршилигига дуч келади. Дostonнинг шу жойидан Зевархон билан бирга Маликаи Хубон ҳаракатлари бошланади. Шу аснода, воқеалар давомида унинг ақллилиги, назокати, уддабуронлиги, зехни акс этади.

Сюжетига мифологик персонажлар, эртақнамо мотивлар кенг ўрин эгаллаган “Зевархон” дostonи ҳажман нисбатан ихчамроқ бўлса-да, ундаги саргузаштлар кўплиги билан эътиборлидир. Дoston композициясини ташкил этган сюжет чизиғидаги саргузаштлар кетма-кетлигини куйидагича тизмаларга бўлиш мумкин:

1. Зевархоннинг зангилар қўлига тушиб қолиши;
2. Лукмони Ҳаким сифатида кишиларни даволаши ва Семурғни тилаб олиши;
3. Шамшод шаҳрида Маликаи Хубондан айрилиб қолганидан кейинги Моликшоҳнинг таъқиб ва улар ўртасидаги жанги;
4. Маликаи Хубоннинг қароқчиларга учраши ва уларни мот қилиши;
5. Маликаи Хубоннинг Истамбул шаҳрига подшо бўлиши;
6. Зевархон ва Ҳасанхоннинг дарёда гирдобга йўлиқиши ва иккаласининг айрилиши;
7. Зевархоннинг маймунлар тўдасига тушиб қолиши;
8. Одамлари кечкурун кучукка айланадиган шаҳаридаги саргузаштлар;

Дostonдаги саргузаштлар асосан макон билан боғлиқ. Қизиқарли воқеалар зангилар чорбоғи, Семурғ кўнадиган боғ, Чангали Мозандарон – маймунлар қароргоҳи, одамлари тунда кучукка айланадиган шаҳарларда боради. Бахши бу маконлар таърифини шундай тасвирлайдики, тингловчи кўз ўнгида айнан таърифдагидек ажойиб макон жонланади. Қахрамон бу ғайритабиий жойларда турфа қийинчиликларга учрайди ва охирида доим имкон топиб бу жойлардан чиқиб, омон қолади.

Маълумки, халқ дostonлари композицияси назм ва насрий мантлардан ташкил топади. Деярли кўпгина дostonларда иккала қисмнинг бадиий функцияси баробар. “Зевархон” дostonининг Фозил Йўлдош ўғли вариантыда эса назмнинг устунлигини кўриш мумкин. Айниқса, назмда қахрамоннинг турли ички кечинмаларини оддий баён услубида эмас, чуқур ғоявий-эстетик мазмунга эга бўлган монолог орқали ифоданглиги дostonнинг бошқа вариантларидан алоҳида ажралиб турганлигини кўрсатади. Қахрамон монологи орқали унинг ўй-хаёллари, кечинмалари, руҳияти, воқеа-ҳодисаларга муносабати моҳирона ифодаланади:

Бошимга тушибди қайғули туман,
Золимлар кўлида ғариб ўлдим ман.
Бундан кутулмоғим мушкулдир омон,
Ўн маҳрамга бўлдим охири зомин...
Манманликдан энди бўлдим пушаймон,
Маҳрамларни еди бу золим душман.
Ўлим ҳақди навбат етди бу замон,
Кўлим боғли армон билан ўлдим ман,
Бу сўзларни айтиб йиғлар Зевархон,

Пушаймондан наф тортмайди бу замон.(6)

Достон бошида юртидан содиқ дўсти Ҳасанхон билан бирга чиққан Зевархон ўзбошимчалик билан иш тутиб, дўстининг гапларига кулоқ солмай ўнта ҳамроҳлари ов қилмоқчи бўлиб, зангиларга тутқун бўлганидаги монологида унинг пушаймонлиги ифодаланган. Шуниси эътиборлики, Зевархон йўл қўйган хатосидан муносиб хулоса чиқаришининг лирик монолог шаклида баён этилиши унинг бош қаҳрамон сифатидаги ижобий хусусиятларини янада ошириб беради. Қолаверса, достон қаҳрамони монологлари унинг дунёқарашини, маънавиятини тингловчига оддий баёндан кўра тўлиқ очиб беради.

Халқ достонларининг яшовчанлиги, уларнинг халқ мероси сифатида чуқур илдиз отишида сўзсиз бахшиларнинг хизматлари беқиёс. Ҳар бир бахши достон куйлар экан, аввало унинг эмоционал таъсирини оширишга, ундаги бадий тасвир воситаларни қўллаш орқали мазмунни янада бадий бойитишга интилади. Акс ҳолда рангсиз тасвир мисоли тингловчиларда таъсирчанликни уйғота олмайди. Фозил шоир куйлаган ҳар бир достон бадий пишиқликка, ўзига хос беқиёс услубга эгаллиги билан ажралиб туради. Жумладан, “Зевархон” достони бадий хусусиятлари ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин.

Достон тилининг жозибadorлигида шоирнинг ўзига хос услубини белгилаб берадиган қофия қўллаш санъати муҳим аҳамиятга эга. Фозил шоирнинг бошқа достонларидагидек, “Зевархон”да ҳам қофияланишни мураккаб шаклини кўриш мумкин. Асосан, 8 ва 11 ҳижоли мисраларда намоён бўладиган қофиялар кўпинча эса АААБ ёки ААБА тарзида қофияланади. Баъзан АААА тарзида ҳам қофияланиб келади:

Ошиқ савдосини солдинг бошимга,
Сиримни айтолмай тенги-тўшима,
Гулгун кийиб келгин яна қошима,
Хамойилдай соя солгин бошима! (9-б.)

Қаҳрамон тилидан айтилган ушбу тўртлик шаклидаги шеърый парчадаги қофияланиш унинг ҳолатини ёрқинлаштириб беришга хизмат қилган. Одатда, бундай шаклдаги ва кетмакет қофияланган мисралар тингловчи эътиборини тортиб, диққатини жамлайди. Достоннинг эса бадий кўркини таъминлайди.

“Зевархон” достонида Ҳасанхон вазир томонидан айтилган куйидаги парчада эпитетнинг гўзал намунаси акс этган:

Сулаймон давлатли азиз султоним,
Гул юзли султоним ҳолинг на бўлди?
Кўзимнинг равшани айни замоним,
Сўзла жону дилим, гул юзли хоним,
Кўзлари мастоним сенга на бўлди?..
Хатарли карвоним ҳолинг на бўлди?(10-б.)

Ушбу мисралар бадиияти орқали вазир, садоқатли дўст, ҳамроҳнинг Зевархонга бўлган чинакам меҳру муҳаббатини сезиш қийин эмас.

Кўзимга кўринди бир дона гавҳар,
Кўзлари жодугар ҳусни мунаввар,

Сўзимга кулоқ сол турган диловар,
Жамолин олдида ою кун бекор!
Одам тухми кўрса, қолмайди қарор! (11-б.)

Юқоридаги парчада Зевархон вазир ва дўсти Ҳасанхонга Маликаи Хубоннинг таърифни келтиради. Таъриф бўрттирилиб, муболағали тарзда тасвирланган. Шу билан биргаликда охирги мисрадаги синекдоха (Одам тухми) ҳам таърифни кучайтириб берган. Бундай тасвирлар билан дoston таъсирчанлиги оширилган, қолаверса, шу каби бадий бўёқдорлик тингловчи тасаввурида реалдек жонланиб, уни зериктирмайди, диққатни жалб қилиб хотирада узок сақланади.

Фольклор асарларига зеб берувчи бадийлик элементларидан бири сажъ санъати “Зевархон” достонида кўп учрайди. Албатта, улар маълум бир ғояни очиб беришга, эстетик завқ уйғотишга хизмат қилган: “...Унда ҳолвадай пишган, ақли шошган, балки гапирар гапидан адашган, ёши улғайиб ётган, жуда қариб мазаси кетган, эласлаган бир бобо кўринди...” Зевархоннинг Бобо Соққони кўрганидаги таърифни Фозил шоир ана шундай келтиради. Образлар таърифида ўзига хосликка эга бўлган шоир, сажъланиб келган ушбу тасвир орқали тингловчига Бобо Соққонинг ҳам ташқи кўриниши, ҳам ички характери кўрсатиб беради.

Умуман олганда, Фозил Йўлдош ўғли томонидан куйланган “Зевархон” достони тилининг тушунарли, аниқ ва образлилиги, бошқа вариантларга нисбатан мукамаллиги билан алоҳида ажралиб туради. Унда инсонпарварлик, пок муҳаббат, меҳнатсеварлик ва олижаноблик каби юксак маънавий ғоялар бетақрор бадий тарзда тараннум этилган. Дoston бадииятини бойитган турли ва қатор тасвирий воситалар шоир бадий маҳоратини очиб бериши билан бир қаторда, тингловчига эстетик завқ ҳам улашади.

Фозил Йўлдош ўғли томонидан куйланган “Зевархон” достонида илгари сурилган эзгу ва юксак ғояларни бугунги кун ёш авлодни инсонпарварлик руҳида тарбиялашда муҳим манба сифатида сафарбар қилиш мумкин. Зеро, нафақат халқ дostonлари, халқ оғзаки ижодининг барча жанрлари азалдан халқ педагогикасида самарали манба саналган. Халқимиз бадий тафаккурининг дурдоналари ҳисобланган фольклор асарлари ёш авлоднинг маънавий камолотида ҳар қандай даврда ҳам муҳим аҳамият касб этувчи боқий қадриятлар силсиласидир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг халқаро бахшичилик санъати фестивали очилишига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи // Халқ сўзи. –Тошкент, 2019. 7 апрель. – № 68.
2. Раджабов Р. Генезис, бытование и идейно-художественные особенности дастана «Зевархон». Автореф.дисс.канд.наук // —Ташкент, 1973, – С. 19;
3. Ражабов Р. «Зевархон» достонида лирик монолог. // Фозил шоир.Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар. 3-китоб.– Тошкент.: 1973. – Б. 92-96.
4. Туркмен халык эртеклери. Ашгабат, 1959. Эрон халқ эртаклари. Тошкент, 1959.Турецкие народные сказки. Москва, 1956.Ҳинд эртаклари. Тошкент, 1959.
5. Имомов К. Дostonларда эртақ мотивлари. // Фозил шоир.Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар. 3-китоб. – Тошкент.:1973. – Б 98.
6. Зевархон, айтувчи Фозил Йўлдош ўғли, нашрга тайёрловчи М.Муродов, Тошкент, “Фан”, 1970, – Б 16. (Мақолада келтирилган мисоллар шу манбадан олинган, кейинги ўринларда бетлари берилган)